

“Μία συγκριτική θεώρηση της διαχείρισης των οικονομικών κρίσεων του 21ου αιώνα (χρέους, υγειονομικής)”

Εισήγηση στο Διεθνές επιστημονικό συνέδριο Ιστορίας
«Δύο αιώνες ελληνικό κράτος: δομές, κρίσεις και ανασυνθέσεις»

Κωνσταντίνος Γκράβας
Εντεταλμένος Διδάσκων
Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΟΠΑ)

16 Μαΐου 2026

Περίληψη

- Η παρούσα εισήγηση διερευνά, μέσα από συγκριτική θεώρηση, τις δύο μεγάλες οικονομικές κρίσεις που έπληξαν την Ευρωζώνη, και την Ελλάδα ως μέλος της, κατά τον 21ο αιώνα: (α) της κρίσης χρέους και (β) της οικονομικής κρίσης εξαιτίας της πανδημίας.
- Η μελέτη εστιάζει στην πολιτική οικονομία του ευρώ, αναδεικνύοντας το γεγονός ότι η ύπαρξη κοινού συμφέροντος στη διεθνο-πολιτικο-οικονομική σφαίρα αποτέλεσε κρίσιμη παράμετρο που καθόρισε τη διαχείριση των δύο κρίσεων και ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας.
- Δίνοντας έμφαση στη δυναμική εξέλιξη της θεσμικής αρχιτεκτονικής του κοινού νομίσματος προΐούσης της κρίσης χρέους της Ευρωζώνης, η μελέτη υποστηρίζει ότι τα παθήματα εκείνης της κρίσης, μέσα από τη θεσμική μνήμη σε επίπεδο διαχείρισής της, λειτούργησαν ως μαθήματα για την οικονομική κρίση που προκλήθηκε εξαιτίας της πανδημίας.

“

Να μελετούμε το παρόν, υπό το φως
του παρελθόντος, για τους σκοπούς
του μέλλοντος...

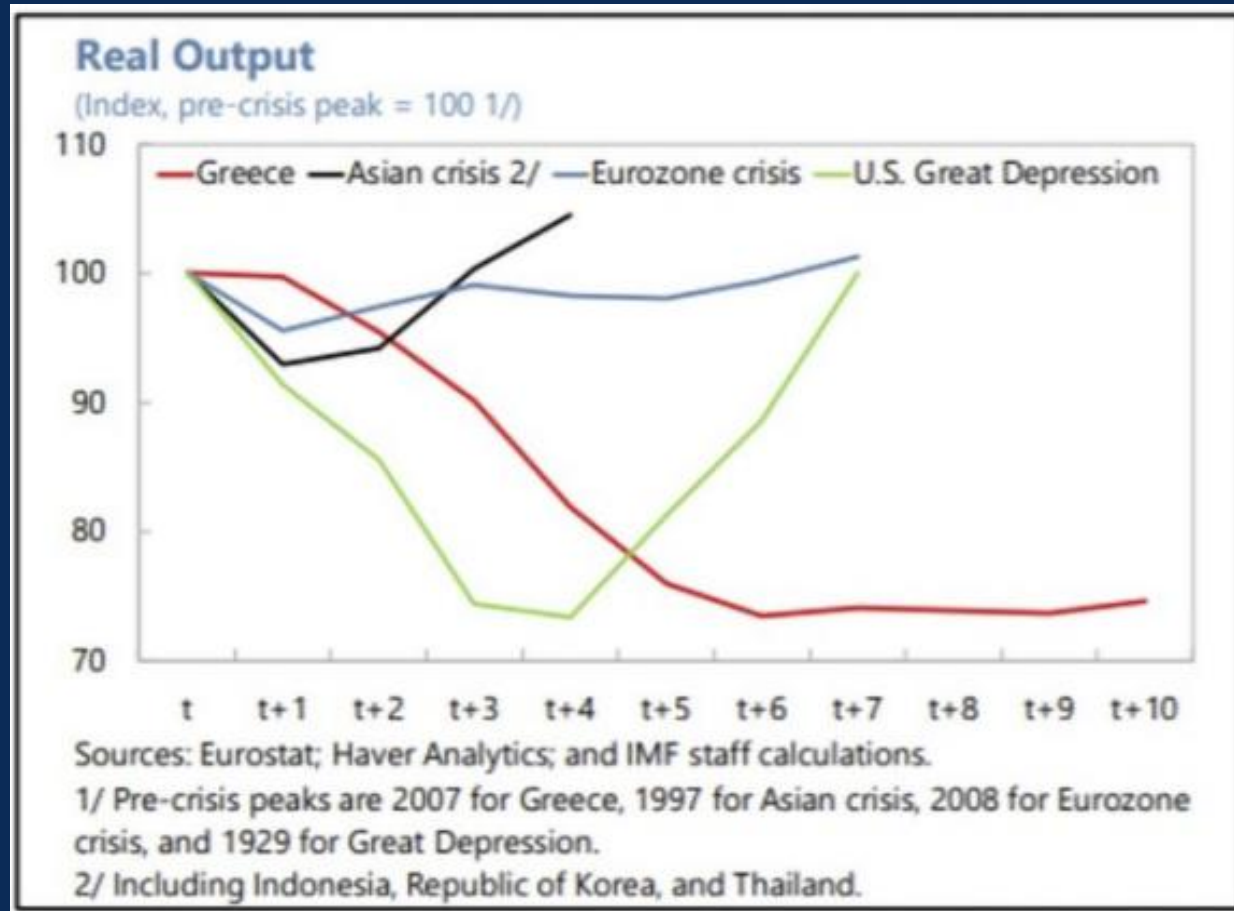
— J. M. Keynes

A. Η κρίση χρέους στην Ευρωζώνη

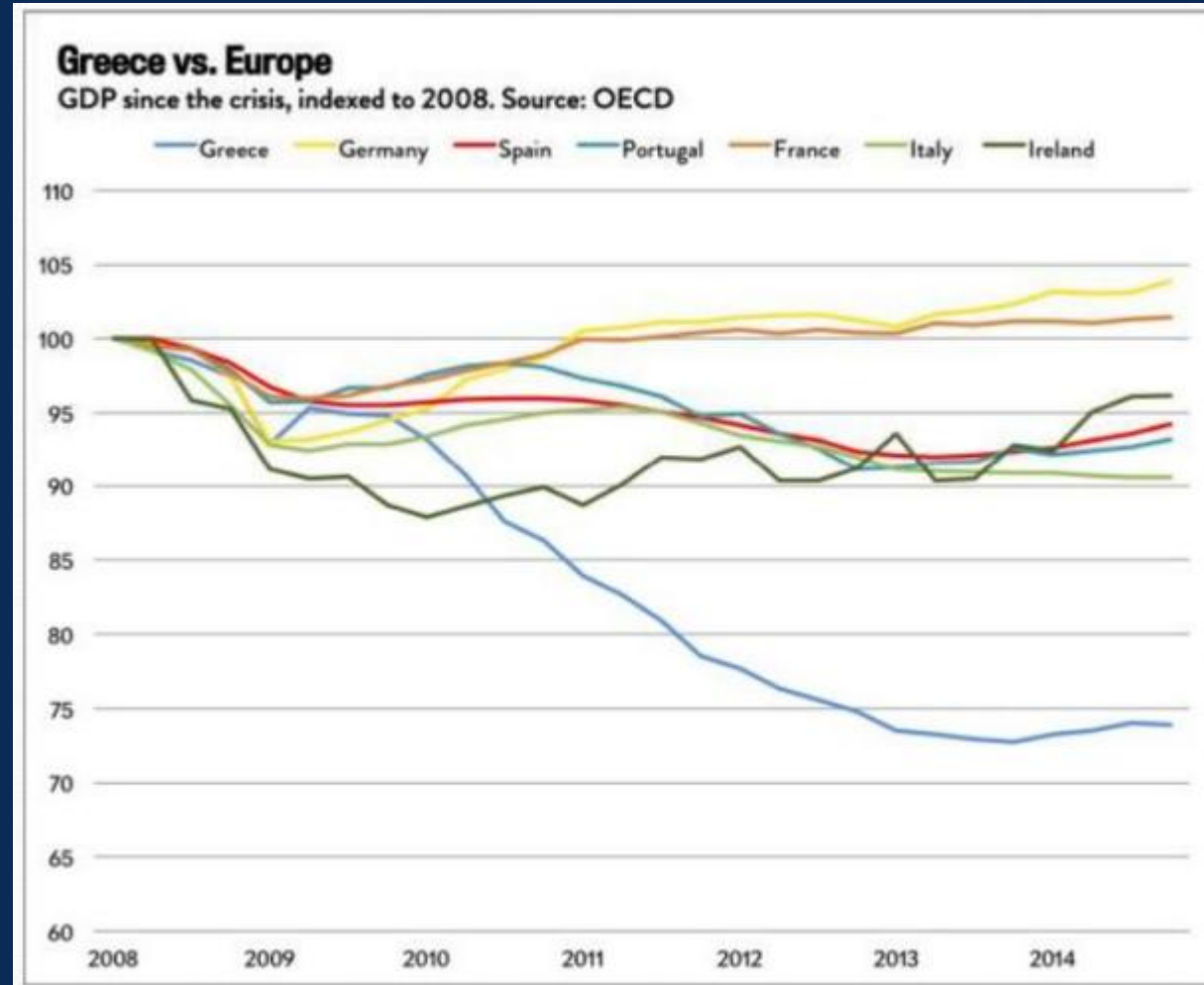
Ιστορικό πλαίσιο: Η Παγκόσμια Χρηματοπιστωτική Κρίση (Global Financial Crisis), η Κρίση του Ευρώ (Euro Crisis) που ακολούθησε, και η «Ελληνική Οικονομική Κατάθλιψη» (Greek Great Depression)...

- Η Παγκόσμια Χρηματοπιστωτική Κρίση: Ο Alan Greenspan, πρώην πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ομοσπονδιακής Τράπεζας των ΗΠΑ, χαρακτηρίζει την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση αμέσως μετά την χρεοκοπία της Lehman τον Σεπτέμβριο του 2008 ως γεγονός που συμβαίνει «μια φορά κάθε αιώνα» και μάλιστα γεγονός που συμβαίνει «μια φορά στην διάρκεια ζωής οποιουδήποτε ανθρώπου».
- Κοινό συμφέρον των οικονομικών υπερδυνάμεων του πλανήτη (ΗΠΑ, Κίνας, Γερμανίας/Ευρωζώνης) η διαφύλαξη του *status quo* του αμερικανικού δολαρίου ως παγκόσμιου αποθεματικού νομίσματος. Οι θεσμικές διευθετήσεις και η επιτυχημένη συνεργασία των μεγάλων, συστημικά σημαντικών, κεντρικών τραπεζών διαφύλαξαν την «νομισματική ειρήνη» (“*monetary peace*”). (Vliamos and Gravas, 2018).
- Ωστόσο, η Ελλάδα υπέστη μια σύγχρονη «Μεγάλη Κατάθλιψη» (Great Depression). Μεταξύ 2008 και 2016, η χώρα απώλεσε πάνω από το ένα τέταρτο του ΑΕΠ της σε σταθερές τιμές, με το ποσοστό ανεργίας να αυξάνεται κατά σχεδόν 16 ποσοστιαίες μονάδες. Επιπλέον, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε ισοτιμία αγοραστικής δύναμης μειώθηκε στο 67% του ευρωπαϊκού μέσου όρου το 2017, από 93% το 2008, με ανυπολόγιστες δημογραφικές, οικονομικές, και κοινωνικές συνέπειες. Η επίλυση της ελληνικής κρίσης χρειάστηκε οκτώ χρόνια, τρία προγράμματα οικονομικής προσαρμογής, μια σημαντική αναδιάρθρωση χρέους, και τρεις γύρους ανακεφαλαιοποίησης των τραπεζών. (Stournaras, 2019).

Σύγκριση: Μία εικόνα χίλιες λέξεις... (Η Ελληνική Οικονομική Κατάθλιψη)

Σύγκριση: Μία εικόνα χίλιες λέξεις... (Η Ελλάδα ειδική περίπτωση στην Ευρωζώνη)

Αιτίες της ελληνικής «οικονομικής κατάθλιψης» (I)

- Ένα πολύ αρνητικό σημείο εκκίνησης. Λόγω των μακροοικονομικών και δημοσιονομικών ανισορροπιών της (δίδυμα ελλείμματα σε προϋπολογισμό και ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών), η Ελλάδα ήταν ο πιο αδύναμος κρίκος στην ζώνη του ευρώ.
- Η Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE) δεν είχε τα εργαλεία για να αποτρέψει και να περιορίσει την κρίση - Απουσία δανειστή ύστατης καταφυγής. Η περίπτωση της συμμετοχής του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) στο αρχικό πρόγραμμα διάσωσης προέκυψε σε μεγάλο βαθμό από την πεποίθηση ότι το ΔΝΤ ήταν ο καλύτερα εξοπλισμένος θεσμός για να αντεπεξέλθει στις τεχνικές δυσκολίες που συνδέονταν με την διαπραγμάτευση και την παρακολούθηση του προγράμματος.
- Μια πολιτική του τύπου «ταιριάζει σε όλα τα μεγέθη» (one-size-fits-all) σχεδιάστηκε από το ΔΝΤ για μια χώρα-μέλος μιας νομισματικής ένωσης. Η Ελλάδα αντιμετώπισε το δίλημμα του Mundell μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής ισορροπίας, για μια μικρή ανοιχτή οικονομία με χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα, σε ένα καθεστώς ελεύθερης κινητικότητας κεφαλαίων και αμετάκλητα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών (Alogoskoufis, 2019).
- Δεν έγινε εκ των προτέρων διαπραγμάτευση για την αναδιάρθρωση του δημοσίου χρέους, καθώς υπήρχε σημαντικός συστημικός κίνδυνος για ολόκληρη την Ευρωζώνη, δεκαοκτώ μήνες μετά την κατάρρευση της Lehman Brothers, όταν τα χρηματοπιστωτικά συστήματα εξακολουθούσαν να κλονίζονται από την Μεγάλη Ύφεση (Great Recession). Δεν υπήρχε τείχος προστασίας προκειμένου να αποτρέψει την μετάδοση της κρίσης σε άλλες ευάλωτες χώρες της ζώνης του ευρώ.

Αιτίες της ελληνικής «οικονομικής κατάθλιψης» (II)

- Υπερβολική δημοσιονομική λιτότητα (τόσο το μέγεθος όσο και η ταχύτητα της δημοσιονομικής εξυγίανσης ήταν άνευ προηγουμένου) και ασυνεχής εφαρμογή. Οι δημοσιονομικοί πολλαπλασιαστές αποδείχθηκαν υψηλότεροι από τις αρχικές εκτιμήσεις και τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής έδωσαν μεγαλύτερη έμφαση στην δημοσιονομική εξυγίανση, τον εξορθολογισμό των διαδικασιών του προϋπολογισμού, και την ενίσχυση της δημοσιονομικής διαφάνειας, σε βάρος των μεταρρυθμίσεων που ενισχύουν την ανάπτυξη, αντιμετωπίζουν την φοροδιαφυγή, και συμβάλλουν στην αναδιοργάνωση του δημόσιου τομέα.
- Η έλλειψη συναίνεσης στο εγχώριο πολιτικό σύστημα, σε συνδυασμό με την απουσία μιας εξαρχής προσέγγισης του τύπου «ό,τι χρειαστεί» (“whatever it takes”) από πλευράς Ευρωζώνης, προκάλεσε αυξανόμενες εικασίες για έξοδο της Ελλάδας από το ευρώ (Grexit) μέχρι την ιστορική στιγμή του Mario Draghi ως επικεφαλής της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) το καλοκαίρι του 2012. Επιπλέον, οι ατυχείς διαπραγματεύσεις του πρώτου εξαμήνου του 2015 υπονόμισαν την ανάκαμψη του 2014, τροφοδότησαν έναν δεύτερο γύρο φημολογίας περί Grexit και, με την σειρά τους, οδήγησαν στην υπογραφή του τρίτου προγράμματος προσαρμογής, στην επιβολή capital controls, σε μια ακόμη ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών, και σε άλλα δύο χρόνια οικονομικής στασιμότητας.
- Τελευταίο, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, οι διαβουλεύσεις που σχετίζονται με την πολιτική οικονομία της ζώνης του ευρώ έπαιξαν επίσης τον ρόλο τους στην καθυστέρηση της ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας. Η απόφαση του Eurogroup τον Νοέμβριο του 2012 να χορηγήσει περαιτέρω ελάφρυνση χρέους αναβλήθηκε για αρκετά χρόνια, για να εφαρμοστεί μόλις τον Ιούνιο του 2018. Αυτό υπονόμισε τις προοπτικές ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας και παρέτεινε την διάρκεια της Ελληνικής Μεγάλης Κατάθλιψης.

(Γκράβας, 2019)

Τελικά, **η Ελλάδα** –ακόμα και αν η μείωση των ανισορροπιών είχε πολύ υψηλό κόστος– κατάφερε να παραμείνει εντός της Ευρωζώνης, διασφαλίζοντας έτσι την εγγενή διευθέτηση «νομισματικής ειρήνης» του ευρώ –καθ'εαυτήν, ως πολιτικό εγχείρημα– στη μακρά διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (**Γκράβας, 2019**)

ενώ

Μέχρι το 2019, **η Ευρωζώνη** κατέγραψε αξιοσημείωτη οικονομική ανάκαμψη μετά την κρίση, ενώ παράλληλα περιόρισε τις μακροοικονομικές και χρηματοπιστωτικές αδυναμίες, καθώς η σειρά των θεσμικών μεταρρυθμίσεων, που έλαβαν χώρα προϋούσης της κρίσης, ενίσχυσε την αρχιτεκτονική του ευρώ και συνακόλουθα την ανθεκτικότητα της ΟΝΕ απέναντι σε δυσμενείς κραδασμούς (**Lane, 2021**).

Το νομισματικό game-changer: Η ιστορική παρέμβαση Draghi

“Within our mandate, the ECB is ready to do whatever it takes to preserve the euro. And believe me, it will be enough.”

—Mario Draghi, 26 July 2012

Απολογισμός (EFSF/ESM Financial Assistance Evaluation Report, 2017, p. 22)

Figure 2.3
Sources of sovereign vulnerabilities

	Last pre-intervention year					Latest available data					Rest of euro area
	IE	PT	EL	ES	CY	IE	PT	EL	ES	CY	
	2010	2010	2011	2012	2012	2016					
Overall vulnerability score	2.0	1.9	1.6	1.9	1.8	2.7	2.0	1.8	2.1	2.1	2.7
1 Government borrowing needs, conditions and debt structure	1.6	2.2	1.9	1.9	2.2	2.9	1.7	1.5	2.1	2.0	2.7
2 Economic strength	2.7	1.9	1.6	2.0	1.8	3.3	2.3	2.0	2.5	2.0	2.6
3 Fiscal position	1.8	1.1	1.2	1.7	1.3	3.1	2.1	2.4	1.8	2.6	2.8
4 Financial sector and other contingent liabilities	1.3	2.0	1.7	1.7	1.3	2.2	2.0	1.8	2.3	2.3	2.9
5 Institutional parameters	3.1	2.0	1.0	2.3	2.2	3.5	2.4	1.3	2.2	2.2	2.7
6 Private leverage, credit & real estate	1.5	2.1	2.1	1.7	1.5	1.2	2.1	2.1	1.9	2.1	2.3

Score	1.0 to 2.0	2.0 to 2.5	2.5 to 3.0	3.0 to 4.0
Vulnerability	High	Elevated	Moderate	Low

Notes: Last pre-intervention year for Greece refers to the second programme. The overall score is a weighted average of around 50 vulnerability indicators covering six vulnerability dimensions: (i) government borrowing needs, conditions, and debt structure; (ii) economic strength; (iii) fiscal position; (iv) financial sector health and other contingent liabilities; (v) institutional parameters and (vi) private leverage, credit, and real estate cycles. The weights are based on correlation and principal component analysis and expert judgement. Individual scores are standardised using scores 1 (most vulnerable) to 4 (most resilient) with thresholds based on literature where available and quartiles of historical distribution of a pool of OECD and EU countries otherwise. No judgement is applied to final scores. In the case of Ireland, data anomalies related to multinational companies' activities may improve 2016 scores for indicators such as economic strength or fiscal ratios, but on the other hand they may have an adverse impact on the score for private leverage, credit, and real estate. See Lennkh (2017). Source: ESM calculations

Β. Η οικονομική κρίση εξαιτίας της πανδημίας COVID-19

Η ξαφνική συνειδητοποίηση τον Μάρτιο του 2020 ότι ο κορονοϊός COVID-19 επρόκειτο να εξελιχθεί σε πανδημία που συμβαίνει «μια φορά κάθε αιώνα» (βλ. την φράση του Greenspan παραπάνω, για το επεισόδιο της κατάρρευσης της Lehman), προκάλεσε μια ακόμη σοβαρή δοκιμασία για την ανθεκτικότητα της νομισματικής ένωσης.

Παρά το δυσβάστακτο ανθρωπιστικό κόστος της πανδημίας και την αναπόφευκτη παγκόσμια ύφεση εξαιτίας των οικονομικών συνεπειών της, μια νέα παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση απεφεύχθη καθώς δεν υπήρξε κατάρρευση σε επίπεδο διεθνούς χρηματοοικονομικού συστήματος, ούτε πιστωτική ασφυξία.

Στην Ευρωζώνη, καθώς η υγειονομική κρίση έπληττε οριζόντια τις χώρες (σε αντιδιαστολή με τον διχασμό Βορρά-Νότου που παρατηρήθηκε στην κρίση χρέους), κοινό συμφέρον ήταν ο δημοσιονομικός συντονισμός οικοδομώντας πάνω στην εγγενή νομισματική ειρήνη του ευρώ.

Η θεσμική μνήμη

- ✓ Τα παθήματα της κρίσης του ευρώ έγιναν μαθήματα. Εν μέσω ακραίας αβεβαιότητας, οι δημοσιονομικές και νομισματικές αρχές έδρασαν γρήγορα και αποτελεσματικά.
- ✓ Εντός της Ευρωζώνης, ο συνδυασμός της ύπαρξης κοινής κεντρικής τράπεζας για όλα τα κράτη-μέλη του ευρώ –της ΕΚΤ, η οποία από την αρχή της πανδημίας ανταποκρίθηκε αποτελεσματικά σε αυτό το πρωτοφανούς έντασης και σοβαρότητας σοκ– και της διεύρυνσης της κοινής δημοσιονομικής δυνατότητας σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), παρείχε ουσιαστική υποστήριξη πολιτικής και ενθάρρυνε τη μείωση των ασφαλιστρών κινδύνου, παρά τις σημαντικές διαφορές στα επίπεδα του δημόσιου χρέους και της διαφορετικής έκθεσης κάθε χώρας στο πανδημικό σοκ.

Όπως το έθεσε η **Schnabel (2020)**:

«... είχαμε [στην ΕΚΤ] ένα ανεκτίμητο περιουσιακό στοιχείο: την μεγάλη και δοκιμασμένη εργαλειοθήκη μας. Αυτό σήμαινε ότι, σε σύγκριση με προηγούμενες κρίσεις, το σημείο εκκίνησης της συζήτησής μας ήταν μια ευρέως κοινή αίσθηση των οφελών και του κόστους των διαφόρων εργαλείων που είχαμε χρησιμοποιήσει στο πρόσφατο παρελθόν».

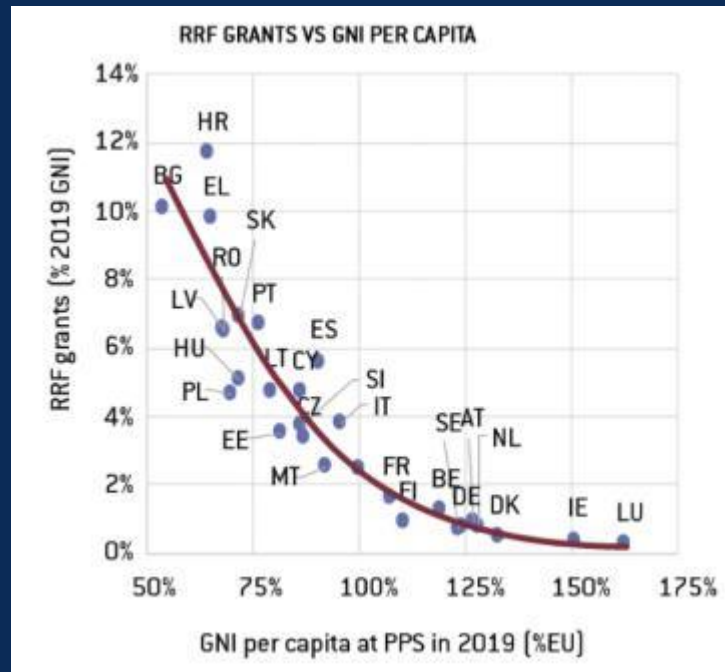
Το δημοσιονομικό game-changer: Το Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας

Η θεσμική αλλαγή του παιχνιδιού (game-changer) συνέβη τον Ιούλιο του 2020: Το Σχέδιο ανάκαμψης για την Ευρώπη, Next Generation EU (NGEU), συνιστά μια νέα κοινή δημοσιονομική πρωτοβουλία, διαφορετική τόσο από ποσοτικής όσο και από ποιοτικής σκοπιάς σε σχέση με προηγούμενα προγράμματα.

Η ραχοκοκαλιά του είναι το Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, στο πλαίσιο του οποίου χορηγούνται επιδοτήσεις και δάνεια για την στήριξη μεταρρυθμίσεων και επενδύσεων στα κράτη-μέλη της ΕΕ. Με συνολικό μέγεθος περίπου 750 δισεκατομμυρίων ευρώ, διαιρείται περίπου κατά το ήμισυ σε 360 δισεκατομμύρια ευρώ για σχετικά χαμηλότοκα δάνεια προς τις εθνικές κυβερνήσεις και 390 δισεκατομμύρια ευρώ που κατανέμονται με την μορφή επιχορηγήσεων της ΕΕ για την τόνωση των κρατικών δαπανών και την στήριξη μιας σειράς προγραμμάτων, τα οποία έχουν σχεδιαστεί με κατεύθυνση ιδίως προς τις συγκριτικά πιο αδύναμες οικονομίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και εκείνες που υπέφεραν περισσότερο από το σοκ της πανδημίας (Lane, 2021).

Οι επιχορηγήσεις του RRF

Στην Ευρωζώνη, περισσότερο ευνοημένες από την ευρωπαϊκή βοήθεια είναι οι χώρες του Νότου ([Pisani-Ferry, 2020](#)). Η Ελλάδα συγκριτικά από τις περισσότερο ευνοημένες...

Source: [Bruegel \(2023\)](#)

Η περίπτωση της Ελλάδας: ανάκαμψη αντί «κατάθλιψη»

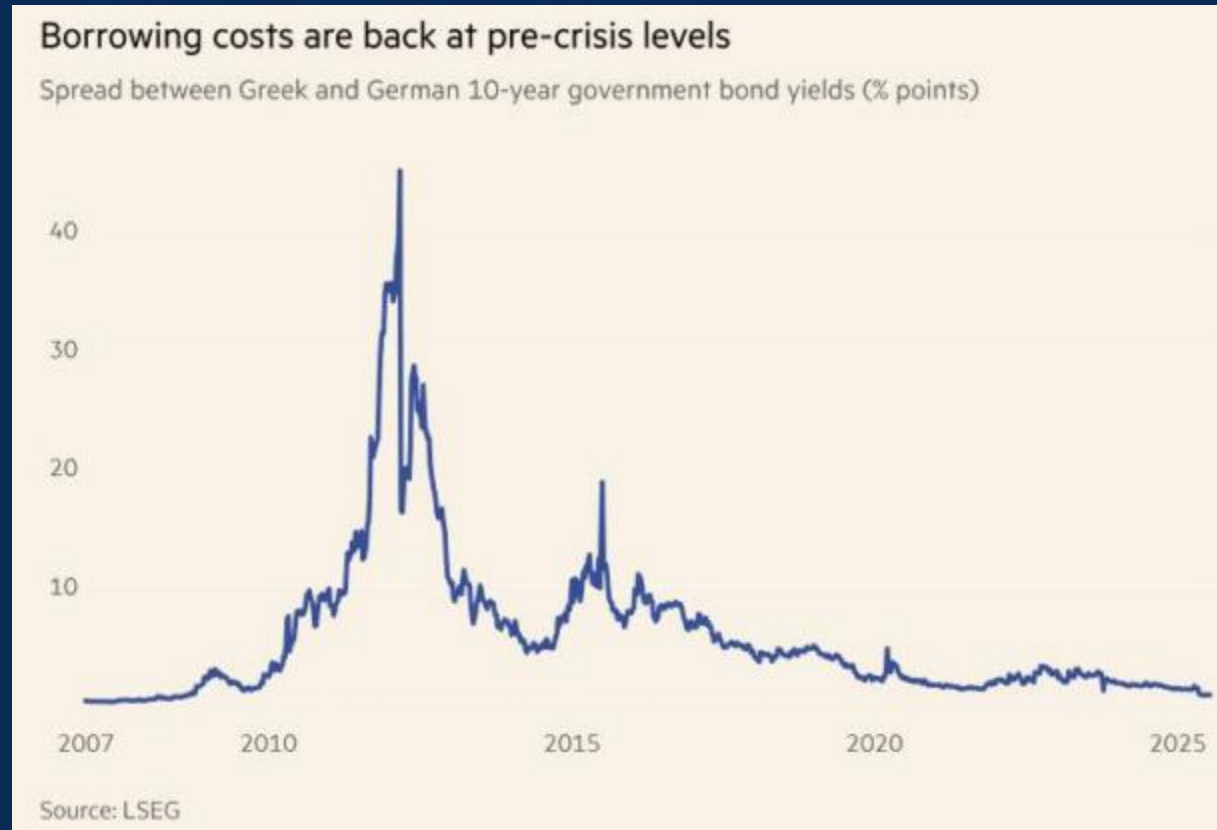
Στην Ελλάδα, η στήριξη των ευρωπαϊκών θεσμών στις οικονομικές πολιτικές που ακολουθήθηκαν υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για την δυναμική ανάκαμψη της οικονομίας και την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης της διεθνούς επενδυτικής κοινότητας προς αυτήν.

Στο μέτωπο της κοινής νομισματικής πολιτικής, η επιλεξιμότητα των τίτλων του ελληνικού δημοσίου για αγορές στο πλαίσιο του έκτακτου προγράμματος για την αντιμετώπιση της πανδημίας (PEPP) της ΕΚΤ και η παράταση της ειδικής εξαίρεσής τους (waiver) από τους κανόνες καταλληλότητας των εξασφαλίσεων (collateral eligibility rules) για όσο συνεχίζονταν οι επανεπενδύσεις στο ίδιο πλαίσιο, συνέβαλαν σημαντικά στην ομαλή μετάδοση της νομισματικής πολιτικής εντός της ζώνης του ευρώ.

Στο μέτωπο της κοινής δημοσιονομικής πολιτικής, ο σχεδιασμός του RRF περιέλαβε την Ελλάδα στις χώρες με τα υψηλότερα αναμενόμενα οφέλη από την αξιοποίηση των πόρων του NGEU.

Η εφαρμογή αξιόπιστων μεσοπρόθεσμων δημοσιονομικών και μεταρρυθμιστικών σχεδίων βελτίωσε τις μεσοπρόθεσμες προοπτικές ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και ενίσχυσε την βιωσιμότητα των δημόσιων οικονομικών. Είναι επίσης σημαντικό ότι η εκταμίευση των κεφαλαίων του NGEU εξαρτάται από την εφαρμογή περαιτέρω διαρθρωτικών αλλαγών και την προώθηση υγιών επενδυτικών σχεδίων (**Τράπεζα της Ελλάδος, Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2022, σ. 16**).

Η σύγκλιση του κόστους δανεισμού της Ελληνικής Δημοκρατίας

Source: [Ben Hall & Eleni Varvitsioti \(2025\)](#)

Συμπεράσματα

- ✓ Ενώ και οι δύο μεγάλες οικονομικές κρίσεις που έπληξαν την Ευρωζώνη, και την Ελλάδα ως μέλος της, κατά τον 21ο αιώνα (η κρίση χρέους και η οικονομική κρίση εξαιτίας της πανδημίας) προέκυψαν από γεγονότα που είχαν να συμβούν εδώ και πολλές δεκαετίες, η αντιμετώπισή τους από τους σχεδιαστές πολιτικής ήταν διαφορετική.
- ✓ Κρίσιμη παράμετρος που καθόρισε τη διαχείριση των δύο κρίσεων ήταν η ύπαρξη κοινού συμφέροντος (επιδίωξη της νομισματικής ειρήνης), σε συνδυασμό με την πολιτική οικονομία της Ευρωζώνης και την θεσμική αρχιτεκτονική του ευρώ.
- ✓ Τα παθήματα της πρώτης κρίσης λειτούργησαν ως μαθήματα για την δεύτερη, μέσα από τη θεσμική μνήμη και προϊούσης της ενδυνάμωσης της αρχιτεκτονικής του κοινού νομίσματος.
- ✓ Η εμπειρία του Ταμείου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας καταδεικνύει ότι η κοινή ευρωπαϊκή χρηματοδότηση, υπό κατάλληλες προϋποθέσεις, μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην αντιμετώπιση κοινών ευρωπαϊκών διαταραχών και στην ενίσχυση της συνοχής της ΕΕ, διατηρώντας παράλληλα τα αναγκαία κίνητρα για συνετή δημοσιονομική πολιτική. Οι πρωτοβουλίες που προωθούν την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα ενισχύσουν σημαντικά τη συνοχή και την αποτελεσματικότητα της νομισματικής πολιτικής, ενδυναμώνοντας τον σταθεροποιητικό της ρόλο ([Τράπεζα της Ελλάδος, Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2025, σ. 45](#)).
- ✓ Κοιτώντας μπροστά, σε περιβάλλον αυξημένων γεωοικονομικών προκλήσεων, η ΕΕ θα πρέπει να κοιτάξει στο εσωτερικό της. Χρειάζεται η ανάληψη πρωτοβουλιών πολιτικής για την άρση των εσωτερικών (οιονεί δασμολογικών) εμποδίων στο εμπόριο, για την ολοκλήρωση της τραπεζικής ένωσης και για τη δημιουργία μιας ένωσης αποταμιεύσεων και επενδύσεων. ([Gravas, 2026](#))

Πηγές

Spyros Vliamos and Konstantinos Gravas (2018), The International Financial System and the Role of Central Banks in the Great 2007–9 Recession and the ‘Monetary Peace’. In Vliamos, S., Zouboulakis, M. (eds) *Institutionalist Perspectives on Development*. Palgrave Studies in Democracy, Innovation, and Entrepreneurship for Growth. Palgrave Macmillan, Cham, 2018. https://doi.org/10.1007/978-3-319-98494-0_10

Yannis Stournaras (2019), Governor of the Bank of Greece, Speech at the 87th International Atlantic Economic Conference “Lessons from the Greek Crisis: Past, present, future,” Athens, 28 March.

George Alogoskoufis (2019), *Greece and the euro: a Mundellian tragedy*, GreeSE Papers (136), LSE London, London School of Economics and Political Science, London, UK.

Κωνσταντίνος Γκράβας (2019), *Οικονομικός πόλεμος και Νομισματική Ειρήνη. Η Ελληνική Οικονομική Κατάθλιψη*, Αθήνα: εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Philip R. Lane (2021), The Resilience of the Euro, *Journal of Economic Perspectives*, 35 (2): 3-22. DOI: 10.1257/jep.35.2.3

European Stability Mechanism (2017), Evaluation of EFSF and ESM financial assistance (June 15).

Isabel Schnabel (2020), The ECB’s response to the COVID-19 pandemic, Remarks by Isabel Schnabel, Member of the Executive Board of the ECB, at a 24-Hour Global Webinar co-organised by the SAFE Policy Center on “The COVID-19 Crisis and Its Aftermath: Corporate Governance Implications and Policy Challenges,” Frankfurt, 16 April.

Jean Pisani-Ferry (2020), European Union recovery funds: Strings attached, but not tied up in knots, Bruegel Policy Contribution, No. 2020/19, Bruegel, Brussels.

Bruegel Dataset (2023), European Union countries’ recovery and resilience plans (20 February), <https://doi.org/10.64153/ACEW4270>.

Τράπεζα της Ελλάδος (2022), Έκθεση του Διοικητή.

Ben Hall and Eleni Varvitsioti (2025), How Greece came back from the brink, *Financial Times* (11 July).

Τράπεζα της Ελλάδος (2025), Έκθεση του Διοικητή.

Konstantinos Gravas (2026), Santayana warning became the EU founders’ leitmotif, *Financial Times* (19 January).

Σας ευχαριστώ

Κωνσταντίνος Γκράβας
<https://gravas.gr/>